

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Юрій Мушкетик

РАСА

Харків
«ФОЛІО»
2024

Ой ти, батьку Сірку,
Зелений барвінку...

З народної пісні

Розділ перший

I

Могилу називали Сліпою. Була висока й гостра, самотньо мріла в степу, накликаючи в козацьких дозорців думки про минулість життя та неминулість слави. Колись вона була обкладена камінням, але за довгі роки ніздрюваті вапняки пообвалювалися і чи то позападали в землю, чи то їх побрали велети з Громової печери на Дніпрі, де, як розповідають діди, жили ще зовсім недавнечко. Біля печери й тепер валяється багато таких каменів. І тільки декілька, облизаних вітрами, потрісканих од сонця, стримить із землі коло підніжжя могили. А по всій могилі — бур'ян — не суспіль, а островками: буркун і катран, які до середини літа вигорають майже до чорноти, а також дрок, воронець і медунка.

У татарський бік могила спадала полого, в козацький — круто, стрімко, а наоколіж — степ, скільки око візьме. Пожежни конем — доскачеш на край світу. Тільки в праву руку, сажнів за півтораста позаду, — невеличка річечка. Вона тут же й починалася з порослого очеретом та чорними лозами болота в припаді. Козаки називали річечку Волошкою, татари — Малою Каїр. Вона кривуляла неглибокою балкою верст двадцять — де розливалася чималенькими плесами, де витягувалася у стрічку, яку легко перестрибував степовий сайгак, — й тихо та непомітно впадала в Дніпровий лиман. З маківки могили видно розсохаті верби над лиманом. Колись на вершечку могили ще лежав велетенський гранітний валун, і з нього було видно далі, аж за Дніпро, але його розтрощили блискавиці. Й уся могила теж пощерблена ними. Тут часто блукали грози, важкі та грізні, немов тури осінньої пори. Били й били довгими рогами, й майже всі — в Сліпу, що самотньо мріла серед степу. Там, усередині, зібралася стільки мертвого вогню, що, коли б хто необачно кресонув, вона б вибухнула й розлетілася на шмаття.

Принаймні так думав Сироватка, лежачи на розперезанім снопі очерету, сховавшись од тягкого ляського вітру за єдиною уцілою брилою граніту.

А ще Сироватка думав про того, хто лежав під ним, на споді могили. Хто він? Який був? Молодий, старий? Чого лежить отут? Їхав і загинув... Чи помер? Грав конем у степу... Могили, ясна річ, тоді ще не було. І де він зараз: у пеклі, в раю? Чи, може, він якийсь нехрист і блукає поза раєм, зазирає через золоті тини? Певно, що нехрист. Це не козацька могила. Діди кажуть, колись тут, у степу, кочували тільки орди, дикіші за нинішні. Й куди воно справді діваються нехристи? Чи в них є своє пекло і свій рай? Але ж наш Бог не потерпів би на одному й тому ж небі чужого раю!

Далєбі, ні. А кум Шевчик казав, що в нашого Бога своє небо, а в турецького, поганського, своє. Ще й буцімто вони повиходять кожен на свій край неба, посідають, попускають ноги й шкилюють один з одного. (В це Сироватка не вірить, бо хіба можуть боги уподібнюватися сварливим сусідкам, які пашекують в кінці городу). Ще Шевчик розказував: басурманський бог вельми любить купатися в морі-окіяні. Отож одного разу, коли турецький бог, скинувши рясу, вижировував у хвилях, наш Бог і каже йому: «От ти хвастаєш, що гарно пірнаєш, а дна не дістанеш». — «Дістану», — каже той. «Не дістанеш», — наш йому. Тоді турецький бог набрав повні груди повітря й пірнув. Наш тоді хукнув на море, й воно замерзло. Виринав з дна поганський бог — і торох лобом об кригу. Валасався доти, доки додумався прохукати кригу. А наш тим часом закинув на десяту хмару його рясу, й хмара попливла геть. Випірнув поганський бог, глип — ряси немає. «Де ряса?» — кричить на все море. «Не знаю», — одвічає наш, а сам регочеться.

З того часу й увійшли вони в страшний розмир, а з ними й народи їхні.

Мабуть, оця кумова розповідь — суспіль вигадка, хоч і в ній є щось од правди, істинно-бо: пани б'ються, а в мужиків чуби тріщать.

«Прости, Господи, що согрішив», — щиро розкався, ще й перехрестився на тому Сироватка. А проте грішні думки не полишали його й далі. І не йшов з мислі поганин, який лежав під ним на споді могили.

Може, вперше пропливла отак близько в думці чуже життя й заклопотався чужою душею.

Сонце, щойно викотившись із Божої кузні, пливило понад зеленими мирськими плавнями по чистому, мов озер-

на вода восени, небу й пригрівало зовсім не по-весняному. Тепло, затишно Сироватці після холодної ночі, солодко йому крізь дрімоту думалося. Про того ж таки поганина, про його неприкаяну душу. Мабуть, вона таки в раю. В їхньому, поганському. А чи схожий той рай на наш, християнський? В раю завжди сонячно й затишно, і походжає по ньому Бог, пильнує порядку.

В цю мить він бачив Бога зовсім близько. Як свого діда Корнія. Отакий він, з білою бородою, добрими очима в зморшках, у липових личаках, із кобзою в руках. Сидить на небесній призьбі, над якою висять віночки цибулі, славить піснею ясний світ.

Козак Сироватка побожний. Святобливий. Розмовляючи з Богом, відчував, як ніби легенький вітерець пробігав у душі. Почував справжню святість, і чистоту, й чинність усіх божих помислів, почував себе не рабом, а ніби молодшим підпасичем у мудрого ватага. Сам, без Бога, давно б загинув або здичавів у цій пустелі. Одначе ж у своїй святобливості не сягав за межі, де починається власна безконечна малість, мізерне приниження, панічний страх, а то й вічний самообман душі. Він не боявся Бога. Слугував йому, радився з ним і сам намагався підказати молитвами, як содіяти, щоб краще жилося козацькому люду, з якого боку заступити край од супостатів, коли послати дощі, а коли поберегтися з блискавицями, аби не спалили дотла степу. Щоправда, Бог не вельми дослухався до його молитов: позаминулої осені Сироватка ледве вихопився конем до лиману, степ палав од Кизикермену до Перекопу, згоріла Сироватчина куга і весь риштунок, — то, мабуть, через те, що не він один, а надто багато їх шепоче йому у вуха молитви. Та й шепочуть не в одно. Бог повсюдно втручався у Сироватчині сфери, а Сироватка не боявся забрести мислю в Божі. Як оце ниньки, коли намагався одгадати: християнський і басурманський рай розкинулись під одними вербами, чи шумлять ті верби нарізно? Твердо Сироватка знав одне: і на небі, й на землі має бути лад, за яким хтось наглядає. Бог пильнує свого, Сироватка — свого, маленького, що входить у той, великий. Сироватка жив у повній злагоді з собою і з тим місцем, яке визначили йому Бог і доля. Життя його злиденне, ще й на краю погібелі, але в усьому тому був свій лад, свій мірки, свій закон. І того закону, вічного, правічного, що невідь-яким чином і звідки увійшов у нього, Сироватка ніколи не переступав. За тим законом жив він, жила синиця на в'язові за його кугою, і рись за балкою, і сокіл-боривітер

у небі, і змії жовтобрюхи за могилою. І жило десь там, за його спиною, товариство, чий спокій він захищав. Ходило по своєму кругу сонце, і ходив за ним Мокій Сироватка, ніде й ні в чому не переступаючи його законів, а також законів совісті, давніх звичаїв, які уклались в його душі в свій особливий лад. Переступи його — і все зруйнується, розлетиться на шмаття сама душа, й тоді загинеш сам. І все те у Божій волі, а знати її людям наказано.

Воно трохи й страшно швендяти навіть мислю по Божім обійстю: ще шелехне з-за куща дрюком якийсь архангел, але ж вельми хочеться козакові бодай краєм ока зазирнути в господній дім, — либонь, не дім, а палац, ще й з колонами, як у пана Казановського, — бо той дім, на велике Сироватчине переконання, стоїть посеред раю, куди попаде й сам Мокій. Попаде безпремінно, бо він же боронить Божу правду широкою молитвою і шаблею, не їсть у пости (частенько не тільки в пости) скоромного, не оскверняє білого світу поганими словами і оковиту п'є лише на свята та, як трапляється, на дармівщину. А хто тепер пригостить на дармівщину! Таке, либонь, буває на небі, та й то не скрізь. Ні, там зовсім не вільно пити. Не вільно чи, може, й не кортить?.. Мабуть, не кортить, дадуть чоловікові якоїсь нуди, і вже його верне од самого духу горілчаного. У Бога з цим ділом строго!

І знову кріпко задумався козак. І справи небесні заступили Сироватці справи земні. І Сироватка на ту мить забув, що він — очі Сліпої. Що минулого тижня кудись подівся бекет у Червоних Лозах. Увесь бекет, всі троє козаків. Отак — щезли, немов і не було їх. І забув про засторогу козаків з Тавинської залози, які казали, що в ногайських кошах помічено якусь товчю. Правда, вони теж не сподівалися ногайського набігу. О цій порі ординці походом не ходили майже ніколи — безкорм'я для коней і важкі переправи через ріки стояли їм на заваді.

Сироватка тільки тоді стрепенувся, як по його грудях ізнагла прокотилася якийсь згук, а на гострому зламі каменя почулося тонке гудіння. Здавалося, над могилою ширяє важкий свистокрил. Сироватка рвонувся, але якась владна сила зупинила його, не дала схопитися на ноги. Він тільки зіп'явся на руках і виглянув з-за каменя. Сірий, столочений снігами, але вже підмальований зеленим і червоним степ на обрії мовби ворухився, мовби напливав на могилу, тремтів і гойдався, мов перетягнена басова струна на кобзі. Це був той згук, що пролетів крильми свистокрила.

А той, що зачепився за гранітний гостряк, уже тремтів, як стонадцять тулумбасів, гудів і дзвенів, аж стогнала могила. Він бив Сироватці просто в груди, душив і втоптував у землю. Татарський чамбул, котрий обтікав Сліпу зліворуч, був так близько, що Сироватка навіть бачив витягнені вперед запінені горбоносі морди коней, і ошцирені й ніби закам'янілі обличчя ординців, і навіть довгий малахай у руці ватага.

В одну мить Сироватка з жахом зрозумів: уже не подати знаку. Він просто не встигне запалити порубану й складену на купу по той бік каменя степову грушку, облиту смолою. Татари добудуться сюди швидше, ніж він висіче іскру на трут. Либонь, вони знали, що на могилі сторожа, й ця їхня передова залога мчала просто сюди.

Страх холодним списом встромився козакові в живіт. І одразу там запекло, гарячий вогняний клубок поповз угору. Все тіло налилося тим страшним вогнем. Тисячі шабель розтинали козакові серце, тисячі куль пронизували голову, і все то шаблі та кулі побратимів, яких наразив на смертельну небезпеку. Коли б то знав раніше, сам би попросив їх покарати його.

Він жорстоко ошукав товариство, котре поклалося на нього, довірило йому свій спокій, своє життя, свою честь. І не буде йому прощення ні на цім, ні на тім світі.

Не пам'ятав, як сталося, — жива душа хотіла жити, — що не чекав смерті чи полону на маківці Сліпої, а покотився вниз. Геть з лисого горба, в бур'ян, куди ще не сягнули очі татар. Котився по крутому козачому схилу, хоч відав, що там теж нема порятунку.

Він уже майже долітав низу, як руки раптом занурилися в щось м'яке. Ще сам до кінця не осягнув, що це таке, думка про рятунок забігла наперед, кудись вела, кудись штовхала. І враз Сироватка пригадав: це — лисяча нора. Стара-старезна й широка, як татарський міх. Козаки казали, що в ній живе старий лис. Скільки дозорців з нудьги полювало за ним, а жодному не вдалося влучити.

Сироватка ніколи за лисом не полював. Та хай би це зараз була нора не лиса-перевертня, а самого дідька, він би, мабуть, спробував шукати в ній порятунку. Бо в цю мить у його голові, нехай і кволо, ніби іскорка в затухлім жареві, спалахнула надія на покуту перед товариством, вернула до життя. Він посунувся в нору, руками, головою, плечима розривав, розгрібав її, втискувався, мов бурав у дерево. Добре, що був не широкої кості й схуд за зиму, як

байбак. І все ж шкодував, що не скинув лихеньку кожушину: застібки на ній обірвалися, й вона збилася на спині, не пускала. Він ще раз крутнувся, й кожушаний горб опинився десь збоку, а сам Сироватка просунувся ще на піваршина вперед. Сорочка розірвалася, і він відчув голим животом холод землі. Пісок рипів йому на зубах, а горлянку стисло, немов туди запхали добрий віхоть сіна. Густий сморід бив у ніздрі, спирав подих. Сироватці здалося, буцім він заповз не в лисячу нору, а в смердючу геєну.

А зверху вже стояла гупотнява, по його спині, по голові товклися копита й на мить вибили всі думки, лишився тільки страх смерті, страх полону. Сироватка підтягував ноги, йому здавалося, що вони стирчать із нори, що він сховався, як підстрелена дрохва, котра пхає голову в куш, а сама — на видноті.

Могила гула, могила стогнала, здавалося, що озивається хтось на споді, й долинав згори приглушений земляною товщею джеркітливий гомін. Раптом затупотіло зовсім близько, й Сироватка несамохіть ввіп'явся розчепіреними руками в землю, йому здавалося, що його ось-ось схоплять за ноги, поцуплять нагору. Але того не сталося. Зненацька зверху щось ляснуло чи стрельнуло, й задвигтіла могила, мабуть, той тупіт було чути аж у підземеллі, й гомін стрімко покотився пріч. Але не встиг він оддаленіти, а Сироватка спам'ятатись, як знову задвигтіла земля, тепер уже дрібно-дрібно, немов її струшували десь скраю й воднораз розгойдували з боку на бік, посипався на Сироватку пісок, а в смердючій глибокій темряві почулося хрипке гарчання. Степ двигтів, і двигтіла могила, й тремтів у її чорних нетрях козак. Але тепер він гаразд тямив усе, що коїлося там, нагорі. То йшла орда. Він, Сироватка, впустив її зі свого дозорського ока й за те має каратися, гинути в оцій смердючій норі. Мо', вже й не вилізе звідси! Бо ж он як убуравився! А мусить видряпатися й спробувати обернути біду бодай на півбіди. Ось тільки притихне тупіт, ординська хвиля перелхлюпне через могилу... Сироватка напружено вслухався, а земля віддавала йому всі луни од копит, що сунули над ним, бо на ту мить був її полоном, її часткою. Та ось стала влягатися хитавиця, й гуркітнява злилася в один гул, що віддалявся, — так гудуть зоддалік дніпрові пороги. Сироватка вперся руками в землю й спробував вилізти нагору. Натискав щосили, чеберяв ногами, рвав плечима — ні руш. Здавалося, що його тримала чиясь міцна, нещадна рука. Холодний піт пойняв Сироватку. На мить він подумав, що не

треба було отак запанібрата розмовляти з тим, насподі, сподаувати нечистого...

Але Сироватка таки зборов холодний тремтливий дроз, не дав відчаю заволодіти ним. По хвилі, по короткому розмислу він повернувся трохи набік, витягнув уперед руки й, впираючись у горішній бік нори, посунув назад. Вилазив з кожуха, вилазив з кунтуша, лишаючи їх на загіздох лисові. Закоржавіла од смоли сорочка задерлася на голову, й він, коли виліз, у першу мить не побачив світу. А тоді прокліпався, стягнув з очей заволоку й притьма, ледве оглянувшись на татар, що саме оминали далеку балку, подерся нагору. Він гарячково стягував розкиданий по всій могилі хмиз, згрібав очерет, стоптував усе на купу.

Страх ще раз гострою шаблею брийонув козака: Сироватка шукав у кишені штанів кресало й не знаходив. Тоді схопився, помацав — кресало крізь дірку в кишені посунулося аж у чобіт, роззுவся і знайшов його.

Трут загорівся не відразу: в оцій шарпаніні, в оцій крутні у норі обтерся надгорілий крайок вивареної в селітрі губки, й іскри ні за що було зачепитися. Врешті губка задиміла, зачаділа. Сироватка пхнув її у клоччя й замахав руками, як вітряк крильми. Тільки тепер знову подивився в далечінь. Татари ледве бовваніли на обрії. Здавалося, то комашаться мурашня.

Аби вогнище розгорілося швидше, козак здер з себе просмолену од нужі сорочку й пхнув її поверх соломи, й вогонь справді спалахнув і загоготів, як божевільний чорт. Червоне купайло затріщало, а смола зашипіла й метнула вгору довгий чорний рукав. Аби було ще більше диму, Сироватка назгрібав прілої соломи, вологого бур'янища й теж кинув на купу.

А тоді взув на праву ногу чобіт і втік сам. Його землянка на березі Волошки, обплетена дерезою, пишальником, жостером, оточена чорнокленами й дубами, її не добачиш і за два кроки, але він однак не залишився в ній. Тільки схопив із сплетеної з лози примостки стару кожущину, якою вкривався на ніч, натягнув на посинілі ребра й побіг до болота. Там у нього була схована між купиння липова довбаночка.

Стояла висока весняна вода, й острівці зараз були майже всі позатоплювані. Сироватка привеслував до одного з них, заштовхався довбанкою у густі лози та сухі, покляклі й поламані торішні очерети й ліг на дно. Вже не підводив голови: знав, що звершив усе, а виглядати — небезпечно,

міг котрийсь із ординців відстати чи лишитися в дозорі. І через те вже не бачив, що чинилося довкола.

Хисткий стовп його курява кинув татар у панічне сум'яття, збив з пантелику, вони закружляли в степу, як сполохане гайвороння. В одну мить злетілися докупи аги і калги, нуреддин-солтан викинув над головою руку із зеленим значком, заверещали алай-чауші, й орда розлетілася, розсипалася на сотні ручаїв, й потекли вони назад, у кримську сторону.

Кілька ватаг пролетіло й повз Сліпу. Сироватка чув тупіт прудких татарських коней. Його змагало бажання подивитись, але він подолав його. Лежав і лежав, руки й ноги йому помліли, спину сковувало крижаним холодом, але терпів. Чмокала об човен простудна хвиля. Сироватці здавалося — просто лизала його голий бік. Перед очима малячила рясна гілка верболозу в довгих жовтих сережках, десь у кущах тахкав селезень і йому радо відповідала кряква. Коли в степу зринав тупіт, вони замовкали, стихав — починали перемовлятися знову. «Тут смерть ходить біля горла, а вам кортять любові, щоб ви повиздыхали», — вилаявся спересердя, але полахати не наважився.

А небо стояло синє, високе, тільки холодне, в ньому мовчки, без крику тяглася вервечка чапель. Чаплі згори бачили човника й козака в ньому. Сироватка з острахом подумав, що птахи можуть виказати його наглим криком, шугонути убік, закирликати, — то для татар певна ознака, — але вони втомлено й повільно махали в небесній блакиті крилами.

Сплили з Сироватчиного зору чаплі, низько, над самим озерцем, профуркотів табунець чирят, що були наче зв'язані мотузочком, погналася з крякотом за гавою степова чайка — ганяла од болітця, — шугала вниз одна, сіпалася з нею й друга, — також зникли, а далі — холодна й тверда тиша. Він лежав у ній, немов у домовині.

А потім прилетіли з лиману білі чайки, загаласували, закружляли — ловили на трав'яних відмілинах дрібне риб'я, якого там була гибіль, а наївшись, пожирувавши, обсілися на сірій косі й сиділи там довго — мовчазні, як знаки долі. А може, подумав Сироватка, це й були білі душі тих козаків, що погинули на галерах та в чорних турецьких темницях. Прилетіли зарадити ще одну біду. Вони всі ізнагла зірвалися й полетіли, мовчазні й врочисті, не полетіли — потягли до лиману, а натомість явилися живі козацькі душі.

Одначе коли кінські копита загупотіли біля могили (стукіт був одмінний від того, що раніше, — коні йшли легкою риссю й були ковані), Сироватка не підвівся. Й навіть тоді,

коли над Волошкою пролунало голосне «пугу, пугу!» та по сухих очеретах різонув веселий свист, не одгукнувся. Були серед татар вдатні й на такі мудраці, а то й перевдягалися в козацьке, сідали на козацькі коні.

Копита чавкотіли вже понад самим болітцем.

Сироватка чекав, коли загомонять запорожці. Й вони загомоніли.

— Погинув Мокій, — мовив один, а хто саме, Сироватка розпізнати не міг. — Мабуть, вхопили, коли тікали назад.

— Достойний був козак, — обізвався Гришко, осавул Тавинської залоги. — Правдивий, богобоязливий. Треба справити поминки по його душі.

— Поклав свого живота за товариство. Востаннє прислужився йому, — казав далі перший козак. — Ніби непоказний на взір і вдачі сумирної, а от же звитяжний. Царство йому небесне, прийми його безгрішну душу в сади свої...

Ті слова розтікалися Сироватці по душі, немов солодкий мед. Тепер умисне не поспішав вилазити зі сховку: кортіло послухати ще. От коли б тільки не квапились одсилати на небеса, не прилучали до небіжчиків...

— І як він їм дався на влови, — прогудів Кайдан, козак велетенської статури, круглолиций, грізний з вигляду. — Пронозливий же та хитрющий. Може, затаївся де? Він такий, захиється — з собаками не знайдеш.

«Бий тебе сила Божа, який вреднючий», — вилаявся Сироватка в думці, а що далі лежати не випадало — боявся почути з ядучого Кайданового язика ще якої брідоти, — відгукнувся:

— Осьдечки я! — І підвівся, але монявся ще довгенько: розминав затерплий попереk, почував кольки в плечах, у руках і навіть у п'ятах; зрештою попхав липову довбанку до берега, де спішувалися козаки Тавинської застави. Їх було чоловік тридцять-сорок, серед них Сироватка помітив і кількох незнайомих. Січовики реготалися; ледве Сироватка виліз на берег, обступили його, поплескували по плечах, тусали під боки, а Кайдан підняв дозорця й погуцав на руках, як дитину. Кайдан за квартиру горілки підіймав млиновий камінь.

— Ну й обамбурих ти татарву. Наче вихором їх понесло.

— Натер перцю, — реготнув козак Гук, високий, гарний з лица, з тонкими, підкрученими вгору — по-ляськи — вусиками. Він справляв на Січі уряд підписаря, й Сироватці вдивовижу, звідки взявся тут, у степу.

— Неначе з хмари впав. Без контроверзи ворога погнав.

Сироватка спочатку кулився, а далі й собі заусміхався, заморгав ріденькими віями. Таку мав звичку — сміючись, приплющувати очі. Він уже забув недавні тривоги й свою провину, ладен був чоломкатися з усіма й вже потягнувся до чийогось кисета, як зненацька за спинами козаків пролунав владний, хоч і тихий, голос:

— Ну ж, ну, пропустіть і мене обняти хороброго козака.

Січовики розступилися, й спантеличений, остовпілий Сироватка опинився віч-на-віч з кошовим Іваном Сірком. Стояв перед ним, як кабешний школяр перед навчителем. Він одразу помітив у притемнених пронизливих очах отамана грізну червонясту іскру. Ох і знав же ті очі козак. Мабуть, ніхто не міг видивитися з них стільки, як він. Сироватка ще більше зігнувся й справді на ту мить скидався на невдатного школяра. Був невисокий, худий і якийсь ніби злинялий. Ріденькі вуса, така ж чуприна з-під колісь дорогої, а тепер вилізлої, замицьканої смушевої шапки з сукняним верхом, драна кожушина на голих ребрах. Нужденність і покора, ще й ніби байдужість до всього. Тільки по вицвілих на сонці очах видно, що ж таки прогноза, що доля котила його і за вітром, і проти вітру.

У тих очах — і щирість, і подивування, й сподівання якось викрутитись.

Отаман стояв мовчки. Трохи вищий середнього зросту, крутий у плечах, з невідпорним поглядом карих, із зеленавим, що його не погасили роки, блиском очей, на худорлявим, суворім обличчі — глибокі зморшки, воно таке ж обвітрене, як і в інших козаків, одначе барвою схоже на стемнілу бронзу. Брови в отамана густі, розсічені на переніссі крутою поперечною рисою, підпалені сонцем, вітрами й степовими пожежами, ніс кібчастий; підборіддя круте. Глибокі зморшки прокреслили й Сіркове чоло. Сироватка в думці відзначив, що їх побільшало. Отаман старів.

На Сіркові темний жупан і чорна, з малиновим верхом шапка, від якої на чоло падала тінь.

В рухах отаман був неквапливий, навіть забарний, одначе Сироватка знав — то оманливе враження. Помислом і поведенцією отаман гострий, весь вік гнuzдає гаряче серце й не загнuzдає. Од усієї його постаті віяло силою, міццю, їх не спили роки й утома далекої мандрівки. Кошовий мав літ під шістдесят. Сироватка — на десять менше.

Однією рукою Сірко погладжував густий, з щедрою просивиною вус, на другу накручував шабельтас недоро-

гої, але тягнутої з доброї криці шаблі. Сироватка пам'ятав ту шаблю оддавен: з обвитою розплавленим на вогні, аби прикипів до сталі, мідним дротом ручкою, потертими, шагреневої шкіри наділками, скріпленими угорі срібним обідком; на ній вломився не один десяток ворожих ратищ та клювал. Пам'ятав — ох! — і крутий порух, яким отаман накручував на міцну жилаву руку шабельтас, й по спині, по її крутому жолобку пробіг неприємний холодок. Здавалося, там прокотилася крижана бурулька.

— Розсідлуйте, хлопці, коней та лаштуйте переобідок, — наказав Сірко козакам під'їзної команди, — а Мокій покаже мені свій бурдюг.

Козаки пішли до коней, що переступали червоними копитами — степ понад Волошкою вкритий багряними тюльпанами, а Мокій повів Сірка по лівому схилу балки, котрий був трохи вищий за протилежний і поріс чагарником. Сироватці кортіло запитати отамана, яким побитом він опинився тут, яка негода занесла його сюди, але не зважувався. Треба буде, кошовий скаже сам. А отаман мовчав. Колись гарячий і навіть говіркий отаман з роками ставав замкнутим, мовчакуватим, навіть грізним. Сироватка чомусь подумав про те з сумом. У них за спиною гомоніли козаки, чмокаючи, пили із озерця воду коні, рипіла й брязкала збруя.

— Ну, де ж твоя куга? — запитав Сірко, коли вони зупинилися під невисоким карякуватим в'язом.

— Осьо, — вдоволено проказав Сироватка.

— Де? — подивувався отаман.

— Та осьо ж. — Козак розгорнув віття в'язовника, і перед отаманом вигулькнув гостряк землянки, викопаної в схилі порослої нехворощею балки і обкладеної дерном.

— Умієш ховатися, — мовив, і не знати — осуд у тих словах чи схвалення. Та враз отаман круто повернувся до козака, його ліва брова грізною хмарою шугнула вгору, очі стемніли од гніву. — А чи подумав ти, що міг проспати і Січ, і Великий Луг?

— Не спав я, батьку, — не схиляючи голови, мовив Сироватка. — Думав.

— Ось зараз візьму барбару та виб'ю з тебе ті думки. Про що ж ти думав, вражий сину?

В голосі отамана — роздратування. Сироватці чомусь здалося, воно ще й від того, що кошовий не зміг відшукати його бурдюг.

— Про Бога, — відказав.

...Довкола ходив околясом козак Кайдан, та так, що тільки миготіли білі закоти на чоботях й звивалися за плечима, як змії, довгі рукава жупанини.

ЗМІСТ

Розділ перший	3
Розділ другий	20
Розділ третій	34
Розділ четвертий	92
Розділ п'ятий	98
Розділ шостий	119
Розділ сьомий	134
Розділ восьмий	195
Розділ дев'ятий	211
Розділ десятий	221
Розділ одинадцятий	263
Розділ дванадцятий	302
Розділ тринадцятий	333
Розділ чотирнадцятий	342
Розділ п'ятнадцятий	354
Розділ шістнадцятий	396
Розділ сімнадцятий	405
Розділ вісімнадцятий	414
Розділ дев'ятнадцятий	432
Розділ двадцятий	496
Розділ двадцять перший	514
Розділ двадцять другий	552
Розділ двадцять третій	559
Розділ двадцять четвертий	577
Розділ двадцять п'ятий	592
Розділ двадцять шостий	604
Розділ двадцять сьомий	628
Розділ двадцять восьмий	684
Розділ двадцять дев'ятий	704
Розділ тридцятий	708
Розділ тридцять перший	746
Розділ тридцять другий	777
Розділ тридцять третій	790